

Letenyei László

Antropológiai módszerek alkalmazása a településfejlesztésben¹

1999 óta dolgozom a térség- és településfejlesztési „szakmában”. Tapasztalataim szerint több antropológiai módszer jól használható lenne a településfejlesztésben, ám a gyakorlatban kevesen és ritkán használják. Jelen gondolatmenet két részből áll: az első azt mutatja be, hogy mikor és tudásunk mely részét használhatjuk (ti. mi, antropológusok) a fejlesztések során, a második pedig azt, hogy a fejlesztések során miért alkalmaznak olyan ritkán antropológusokat.

Település-, területfejlesztés és -rendezés: hol lehet helyet szorítani a társadalomkutatóknak?

A mindennapi gyakorlatban a települési és területfejlesztési szakmában háromfajta feladatról szoktunk beszélni: *konceptióalkotás, rendezés és fejlesztés*. Tekintsünk el most attól, hogy Franz Boas felbukkanása óta mi, kulturális antropológusok a „fejlődés” szótól egyébként is fázunk, és fogadjuk el, hogy a *fejlődés* és a *fejlesztés* az EU politikájának alapvető fogalmi. A fejlesztési politikák védelmére jegyezzük meg, hogy értelmezésükben a fejlődés *minőségi* jellegű is lehet, nem csak mennyiségi (de minden esetben elvárt, hogy a gyarapodás igazolható legyen mérőszámok, indikátorok alapján). A kérdés az: hol és hogyan lehet szükség a fejlesztő szakmában, ebben a gyorsan növekvő munkaerő-piaci szegmensben társadalomkutatókra, konkrétan az antropológusokra?

A települési *fejlesztési konceptió* hosszú távra szóló, stratégiai dokumentum, amely a település vagy térség jövőképek (helyzetfeltárás, célok, célcsoportok, cél-elérés stb.) felvázolásával mind a rendezési feladatoknak, mind pedig a fejlesztési elképzeléseknek utat, irányt szab. A konceptiót széles körű társadalmi egyeztetés alapján, konszenzussal kell(ene) elkészíteni és elfogadnia az önkormányzatnak. A „*társadalmi egyeztetés*” módszereit közelebbről senki és semmi nem határozta meg, de a kulturális antropológia eszköztára természetesen beleférhet(ne). A gyakorlatban a konceptiót megalapozó kutatások nem mindig törekedhetnek a teljességre, általában ésszerű kompromisszumokat kell kötni a kutatás mélysége, költségei és időtartama között.

A *rendezési feladatokat* jogszabályok írják elő. A *területfejlesztés és -rendezés* kereteit az 1996. évi XXI. törvény, a *településfejlesztés és -rendezés* önkormányzati feladatait elsősorban az 1990. évi LXV. (önkormányzati) törvény tartalmazza; a *településfejlesztési* törvény nem született meg. A *településrendezés* célja – hogy röviden fogalmazzunk – a terület-felhasználás szabályozása, az infrastrukturális hálózat és az építés helyi rendjének kialakítása. Feladata a fejlődés kereteinek és az értékek megőrzésének biztosítása a terület felhasználására és beépítésére vonatkozó helyi szabályok kialakításával. A megvalósítás *eszköze* négy dokumentum: a *fejlesztési konceptió*, a *településszerkezeti terv*, a *szabályozási terv* és a *helyi építési szabályzat*. A rendezési feladatokat jellemzően (építész)mérnökök látják el. Ebben a munkában nem nagyon van hely társadalomkutatók számára, igaz, a rendezési tervnek a konceptión kell alapulnia, ezért az építész megkeresheti a konceptióalkotót, konzultációs céllal.

¹ Jelen írás sok szövegrészletet átemel korábbi írásaimból, elsősorban a *Településkutatók*. Budapest: Ráció Kiadó, 2005-ből. Előadásként főbb gondolatait elhangoztak „Az antropológia adaptációja: alkalmazkodik-e az alkalmazott antropológia?” című konferencián, az MTA PTI Etnoregionális és Antropológiai Kutatóközpontja szervezésében, Budapest, 2006.

Végül, a *fejlesztési feladatok* célja egy terület vagy egy település egésze vagy része fejlődésének gyorsítása.² A koncepció alapján először egy stratégia, majd egy operatív program készül, amelynek keretén belül projektek kerülnek megfogalmazásra. A fejlesztési terv megfogalmazását egy pályázati időszak követi, amelyet sikeres esetben egy kivitelezési/végrehajtási, majd egy nyomon követési/monitoring és értékelő szakasz követ. A fejlesztéssel kapcsolatos lakossági vélemények gyűjtésekor, konfliktuskezeléskor vagy a monitoring során többnyire felbukkannak olyan kérdések, amelyekre társadalomtudományos vizsgálati munkarészek tudnak választ adni.

Elvben az egyes fejlesztési projektek műszaki szakemberek, társadalomkutatók és pénzügyesek együttműködésének eredményeképp jön létre. Például: egy tornaterem létesítése elsősorban az iskola, másrészt az üzemeltető önkormányzat gondja. A tervezés természetesen építész, a finanszírozás pénzügyi kérdés, és felmerülhetnek más (településszerkezeti, műemléki, környezetvédelmi, oktatáspolitikai stb.) megfontolások is. Hogy a remélt társadalmi hasznok reálisak-e, illetve arányban vannak-e az áldozatvállalás mértékével – ennek eldöntése a társadalmi vizsgálat feladata. Az alkalmazott társadalomkutatónak választ kell tudnia adni arra, hogy többet fog-e sportolni az ifjúság és/vagy a veszélyeztetett korosztály, javul-e az életminőség, kevesebb lesz-e a keringési betegség, magasabb várható élettartam stb. Ilyen értelemben a társadalmi vizsgálatot illeti az „elsőség”: a közlekedési, építész, műemlékvédelmi, pénzügyi megvalósíthatósági stb. munkarészekhez akkor érdemes nekilátni, ha a javaslat a társadalomtudományos felmérés szerint megalapozott.

Tekintsünk most el attól, hogy mi, hazai antropológusok, neveltetésünk révén nem szeretünk indikátorokat használni semmire, ódzkodunk eredményeink mérhetővé tételétől, jobban bízunk a megérzéseinkben. Azt gondolom, hogy az idő módszertani szempontból túlhaladta a kvalitatív versus kvantitatív kutatók közti megkülönböztetést, és korszerű kutatóknak mindkét kutatási hagyományban otthonosan kell mozogniuk.³ A terep nincs tekintettel a diszciplináris határokra: a kívánt cél, azaz nagy érvényességű és mégis megbízható válaszok érdekében a kutatóknak antropológiai és szociológiai eszköztárral egyaránt felszerelve kell mozogniuk a terepen.

Antropológiai eszköztárunk teljes spektruma természetesen nem alkalmazható munka közben, csak bizonyos szeletek. A következő néhány példában azt tekintem át, milyen antropológiainak tekinthető „társadalmi egyeztetési” módszereket használ cégem, a TeTT Consult Kft⁴ munkája során:

Résztevő megfigyelést elsősorban egy-egy, térben jól lehatárolható „akcióterület” komplex fejlesztési tervének készítésekor használunk. Például: Vác Város Főutca-főter program, II. ütem (sétálóutca) kialakításakor *Ercsei Kálmán* (kutató, Ph.D. hallgató) három napon át sétált, vásárolgatott, étkezett az akcióterületen, közben beszélgetett is az arra járókkal, terepmunka naplót írt, és ennek eredményeit figyelembe vettük a terv kialakításakor. A Dunakanyarbeli Duna-Program kialakításakor többször, hosszabb időt töltöttünk a Dunakanyarban, ahol hajósok, motorcsónakosok, pecások, evezősök, vízparti lakosok életformájába kóstoltunk bele; részben evezős tapasztalatainknak köszönhetően 2007-ben indul útjára a „csónakház program”, mint a DDP első megvalósuló eleme. Persze, ezek egyike sem egy Malinowski-féle, több hónapos terepmunka.

² Hazai szóhasználatban „ingatlanfejlesztésnek” nevezik egy vagy több telek beépítését, ezzel azonban jelen írás nem foglalkozik.

³A kvalitatív és kvantitatív kutatói hagyományok ötvözésével kapcsolatos irodalomból magyar nyelven elsősorban Alan Bryman szociológus, illetve Teresa San Román antropológus írásait ajánlom az olvasó figyelmébe; 2005-ben mindkettőjüktől rövidebb szemelvény jelent meg a *Településkutatás II.* c. szöveggyűjteményben (Budapest: Ráció Kiadó), Bryman egyik kötete pedig hamarosan magyarul is hozzáférhető lesz.

⁴ www.tettconsult.eu

Mentális térképeket a településfejlesztési koncepciók készítésekor készítünk. Ez a pszichológiához és földrajztudományokhoz is köthető (de szerintünk antropológiai gyökerű) módszer abban segít minket, hogy megértsük, illetve másokkal is megértessük, miként gondolkodnak a helybeliek saját településükről. Példaként több hazai esettanulmányunkat közzétettem a Falu Város Régió c. lapban, illetve a szlovákiai Zselíz és Ipolyság városok mentális térképei letölthetők a www.TeTT.sk honlapról.

A *társadalmi kapcsolatok* elemzését, Radcliffe-Brown és a manchesteri iskola nyomán elsősorban bizonyos intézmények kapcsolatai hálózatának feltárására használjuk. A magyar egyetemek kapcsolathálójának elemzése például egyik ilyen szép munkánk volt még 2002-ben; ennek folytatásaként jelenleg az európai egyetemek Erasmus kapcsolatainak feltérképezésén dolgozunk, Szántó Zoltánnal és Papp Gergővel.

A legfontosabb azonban nem bizonyos eszközök, hanem az antropológiai szemlélet megőrzése az alkalmazott kutatás során, az adatgyűjtéstől egészen az interpretációig. Egyetemi kurzusokon nem tanítják, de napjainkban különböző *adatbázisok* széles köre sem feltétlenül a KSH központban férhető hozzá, hanem – terepen. Demográfiai adatokat az önkormányzati Népszégnyilvántaró Osztálytól (vagy csoporttól, esetleg Marikától), az iskolaköteles gyerekek számát pedig a helyi iskoláktól lehet gyorsan és naprakészen beszerezni. A helyi adatbázis-kezelők azonban *nem kötelesek* adatokat szolgáltatni: akkor szolgálnak, ha akarnak, ha Te és a céljaid rokonszenvesek számukra. Az adatbázisokat ezért ma ugyanúgy kell gyűjteni, mint a néprajzosok a néprajzi tárgyakat: kedvesség, odafigyelés, őszinteség, nyíltságot-nyíltságért, stb.

Ma már az *adatfeldolgozás* is gyakran megoldható a terepen, sőt, ajánlott a tanulmányt is a terepen írni, mert akkor a „feedback”, azaz az érintett személyek visszajelzései könnyen, biztosan beszerezhetők. Mi a TeTT-nél gyakran dolgozunk laptopunkkal a terepen, egy-egy interjú után megírjuk az emlékeztetőt, és még aznap meg is beszéljük, mi maradjon benne az írott szövegben, mi vállalható szerinte, mi az, amit „csak nekünk” mondott el, mire nem tértünk ki eléggé. Mindig sikert aratunk azzal is, ha egy-egy, nehezen kialakított adatbázist nem viszünk el, hanem leülünk, helyben feldolgozzuk, és megmutatjuk, visszaadjuk ezeket az első eredményeket: megoszlások, kördiagramok. Ezek az eredmények nagyban segítenek megőrizni a kialakuló bizalmi viszonyt.

És ezzel el is érkeztünk talán a legfontosabbhoz: a bizalomhoz. A tanácsadó szakmában, akárcsak a „tisza” kulturális antropológiában a bizalom, a tereppel való meghitt viszony az eredményes munka alapja. A fejlesztés során alkalmazott terepmunka java része nem konkrét adatgyűjtést, elemzést vagy tanulmányírást jelent, hanem bizalomépítést. Bizalmi kapcsolat kiépítését tulajdonképpen minden szereplővel, aki csak utunkba kerül: intézményvezetők, boltosok, utcai járőkelők, partner cégek. A bizalmat pedig elsősorban nyíltsággal, őszinteséggel lehet elérni – ugyanazokkal a terepmunkamódszerekkel, mint amelyekkel a valódi, hosszú távú, nem-alkalmazott terepmunka során is dolgozunk.

Négy paradoxon és a fordulat

Magyarországon kétségkívül kisebb a társadalomtudományos vizsgálati módszerek jelentősége egy településfejlesztési koncepció kialakításakor, mint a nyugat-európai tagállamokban vagy a világ más fejlett országaiban. A társadalmi vizsgálatok gyengeségének és a műszaki dominancia kialakulásának számos oka lehet: a rendszerváltás óta még mindig tovább élnek a modernista várostervezői hagyományok, hazánkban gyenge a civil szféra, lassan terjed az önkormányzatiság szelleme, a tervezők és a megrendelők gyakran nem ismerik a megfelelő módszereket. A sok szempont közül négy olyan paradoxont emelek ki,

amelyek önmagukban is hozzájárulnak az építészeti-műszaki szakma dominanciájához, és egyúttal a társadalmi vizsgálatok ellaposodásához.

1. Paradoxon: önérdék versus törvényi kötelezettség

Elvben a legtöbb szakember egyetért azzal, hogy a tervezési folyamat első lépcsőjeként először helyi igényeket kell feltárni, ez alapján készülhet egy településfejlesztési koncepció, amire alapozhatnak a különböző fejlesztési és rendezési tervek. Leszögezhetjük, hogy Magyarországon sok önkormányzat szívesen méretné fel a település valós társadalmi kérdéseit, hogy erre alapozva készítse el településfejlesztési koncepcióját.

Gyakorlatban viszont az állandó forráshiány közepette sok önkormányzat úgy okoskodik, hogy amit muszáj elkészíteni, azt elkészítetik, amit nem, azt későbbre halasztják. A társadalomtudományos felmérés, amelynek elkészítését „csupán” az önérdék és a józan ész kívánja, háttérbe szorul a rendezési (szabályozási, szerkezeti stb.) terv készítéséhez képest – ez utóbbi ugyanis többnyire törvényi kötelezettség, vagy legalábbis pályázati források megszerzésének feltétele. A tervekészítés védett piaccá vált. A piacra korlátozott a belépés: terveket csak településrendezői jogosultságú szakemberek készíthetnek. Ez a sajátos helyzet az oka annak, miért maradt fenn a rendszerváltás után is a műszaki dominancia a településfejlesztés/rendezés területén. A hazai gyakorlatban a megrendelők (azaz az önkormányzatok) jellemzően a rendezési tervet készítő építésszel szoktak megállapodni a munka elkészítéséről, és az építész, mint fővállalkozó kéri fel a többi kollegát, így például a műemlékeket, környezetvédelmi és közlekedési szakembert, közigazdászt és – ritkábban – a társadalomkutatót. Ezek a társtervezők elsősorban nem a helyi lakosságnak vagy az önkormányzatnak akarnak megfelelni, hanem megbízójuknak, azaz az építésznek. A településfejlesztési koncepció gyakran csak a rendezési terv egy korai változatát jelenti, amely gyakran nem a település valós helyzetéből, hanem az *ex ante* elképzelt rendezési feladatokból indul ki.

2. Paradoxon: szabályozás versus fejlesztés

Elvben a fejlesztés és szabályozás közül a fejlesztés az első: a fejlesztő tevékenység eredményeként születnek azok az eredmények, beruházások stb., amelyek növekedését szabályoznunk kell.

Gyakorlatban az önkormányzatok szemében a rendezés és a szabályozás „kemény” feladatok, amelyek végrehajtása kötelező, eredményei számonkérhetőek. Ezekhez képest a fejlesztés „puha” feladat, halasztható, az eredményei nehezen becsülhetők, és még nehezebben kérhetőek számon.

A szabályozási feladatok túlnyomó mértékben műszaki, a fejlesztési feladatok sokkal inkább közgazdasági és társadalmi vizsgálatokat igényelnek. A szabályozás prioritása a műszaki szemlélet prioritását is jelenti. A „keménynek” tekintett szabályozási feladatokhoz képest a fejlesztés „puha” szempontjait tárgyaló közgazdasági és társadalmi vizsgálatok kisebb jelentőségűek.

3. Paradoxon: megismerés versus legitimáció

Elvben a tervezési folyamat első lépéseként meg kell ismernünk a terep fő kérdéseit, ezután állapíthatunk meg rendezési és fejlesztési prioritásokat, végül jöhet a szabályozás. A szabályozási folyamat során a lakossági egyeztetést jogszabályok írják elő.

Gyakorlatban a lakossági egyeztetés leggyakrabban alkalmazott eszköze, a lakossági fórum nem a tényfeltárást, nem is a kölcsönös kommunikációt, hanem a már kialakult

szabályozási terv vagy koncepció legitimitációját szolgálja. A felmerülő vélemények alapján olykor kisebb korrekciókra még sor kerül, de jellemzően a koncepció nem változik a fórum után. A lakossági fórum eredményeképp kijelenthető, hogy ott volt (vagy ott lehetett volna) a település apraja-nagyja, és jóváhagyták vagy véleményezhették volna a javaslatot.

4. Paradoxon: építészeti/szakmai versus gazdasági/társadalmi nyelvezet

Elvben kívánatos és előnyös lenne, ha egy településen a fejlesztési koncepció kialakításakor a különböző szakmák képviselői, társadalomkutatók, közgazdászok, építészek és más műszakiak együttműködése egyenrangúságon alapulna.

Ma Magyarországon a település és területi tervező/fejlesztő szakmában, az imént bemutatott három paradoxon miatt, a tervezői/műszaki oldal dominanciája érvényesül. A tervezői dominancia miatt a szakmában dolgozó közgazdászok és társadalomkutatók gyakran igyekeznek hasonlóná válni az ilyen értelemben vetélytársuknak tekintett tervezőkhöz.

A tervezői munka eredménye jobbra egy vastag kötet, sok számítással, színes ábrákkal és nagy méretű térképekkel. Egy társadalomtudományos tanulmány körülbelül 30-40 oldalas, tömött sorokban írt, helyenként táblázatokat és diagramokat tartalmaz. Végül egy „ideális” pénzügyi tanulmány 4-5 oldal, ahol néhány számítás alapján kész a következtetés. Amikor egy önkormányzat asztalára kerül a három paksaméta – az egyik több kötet, dokumentáció, számítás színes fényképekkel, térképekkel, a másik az néhány laza oldal, egy-két számítással, a harmadik pedig harminc-negyven, kifejezetten csúnya, tömött, írott massa – sok önkormányzati képviselő arra gondol, hogy az első munka komolyabb, mint a másik kettő. A területtervezésben dolgozó közgazdászok és társadalomkutatók, hogy ne tartsák munkájukat kevésbé fontosnak, gyakran maguk is hasonló több száz oldal terjedelmű munka előállítására törekednek, ábrákkal, bonyolult számításokkal, műszakihoz hasonló érveléssel. A műszaki nyelvezet dominanciája miatt a gazdasági és társadalmi hatástanulmányok nehezen érthetők lesznek, az érdemi megállapítások elsikkadnak, a tanulmányok kevés gyakorlati szempontot adnak az építészeknek a rendezési terv készítéséhez.

2004, a fordulat éve

2004 óta folyamatosan és érzékelhetően növekszik, és várhatóan a továbbiakban is növekedni fog a társadalmi vizsgálatok és az alkalmazott társadalomkutatók szerepe a településfejlesztésben. Még persze gyengék a pozícióink a műszaki dominanciájú szakmához képest, de „nyeresre állunk”. Az alapvető fordulatot a pályázati rendszer kialakulása hozta, körülbelül 2004-ben.⁵ Egyszerűen fogalmazva: a társadalomkutatók felülreprezentáltak a pályázatíró szakmában, amely pedig a fejlesztési szektoron belül domináns piaci ágazattá nőtte ki magát.

Ennek megértéséhez egy rövid magyarázat szükséges: az önkormányzatok gyakorlatában a koncepció és a stratégia gyakran csak egy kipipálandó feladat, egy porosodó tanulmány valahol a polc tetején, és a koncepcionális gondolkodás helyett sokszor a projektszemlélet uralkodik: amire van forrás, amire lesz pályázati kiírás, azt csináljuk. Ez persze rossz dolog, de ez megnövelte a (többnyire társadalomtudományos végzettségű) pályázatírók presztízsét, és másodhegedűs szerepre kárhoztatta a műszaki tervezőket, építészeket: először a pályázatíróval / tanácsadóval ül le tárgyalni az önkormányzat, és csak az utána terveztet. Gyakran a tervezőt is a pályázatíró hozza, azaz megfordult a hierarchia, a függőségi sorrend.

⁵ A *körülbelül* szó arra utal, hogy volt egyfajta fokozatosság a fejlesztési források pályázati úton való megszerzésében, ami részben az előcsatlakozási alapoknak (Phare, Sapard stb.), részben pedig annak köszönhető, hogy a pályázati forrásokat egymás után, eltérő időzítéssel kezdték el meghirdetni.

Mivel szervezett egyetemi pályázatíró-képzés nincs, ezt az űrt elvben bármilyen végzettségű ember betöltheti; gyakorlatban nekünk, társadalomkutatóknak jelentős versenyelőnyünk van egy komplex társadalmi-gazdasági hatástanulmány megírásakor, mert egyetemi tanulmányainknak köszönhetően könnyebben fogunk sok-sok oldalt meggyőzően teleírni hasraütéses módszerrel vett adatokkal és társadalomtudományos következtetésekkel, mint mondjuk fizikus vagy bölcsész évfolyamtársainknak.

A társadalom-kutató pályázatírók természetesen a piac megtartásában érdekeltek, ezért igyekeznek piacokat, megrendeléseket kialakítani ott is, ahol nincs. Az alkufolyamat úgy néz ki, hogy írunk pályázatot, de akkor már jó lenne többet is készíteni, ehhez elengedhetetlen a pályázati elképzeléseket rendszerbe szedni, azaz legyen egy OP,⁶ sőt, egy új koncepció is. Míg korábban a műszaki kollegák alkudozhattak a koncepció bőrére, mostanában egyre inkább a társadalomkutatók.

A jelen, kedvezőnek tűnő időszak, idősebb spanyol és görög kollégáim szerint a csatlakozás után körülbelül tíz évig tart; ez alatt az idő alatt az önkormányzatok megtanulnak bánni a pályázati forrásokkal, a pályázatíró cégek piaca megszűnik, vagy legalábbis rendkívül lecsökken. Reméljük azonban, ez a tíz esztendő elegendő lesz arra, hogy elfogadott legyen: szükség van társadalomkutatókra a fejlesztési szakmában.

⁶ Operatív Program.